✻ 19. पुस्तकस्य आत्मवृत्तान्तः ✻

[**પ્રસ્તાવના :** આધુનિક ભાષાઓમાં આત્મકથા તરીકેનું સાહિત્ય સ્વરૂપ આજે જે રૂપમાં પ્રચલિત છે, તે રૂપમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પ્રચલિત ન હતું. પરંતુ આધુનિક સમયમાં જે સંસ્કૃતભાષામાં સાહિત્ય રચાય છે, તેમાં આવા આત્મકથાના સ્વરૂપનો સ્વીકાર થયો છે. અલબત્ત, આવી આત્મકથાઓ બૃહદાકારના ગ્રંથ તરીકે રચિત નથી, પણ નાના નાના નિબંધના સ્વરૂપમાં અનેક આત્મકથાઓ રચાયેલી છે. આવી આત્મકથાઓ ક્યારેક સ્વકીય વાસ્તવિક જીવનનો અનુભવ વર્ણવે છે, તો કેટલીક કાલ્પનિક રીતે સંસ્કૃતભાષાના પદવૈભવના પ્રતીક તરીકે રચવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં આજના સમયમાં ગ્રંથનાં કયાં કયાં સ્વરૂપો છે, તેમને પ્રીતિ કરનારો વર્ગ કયો કયો છે, ગ્રંથની પોતાની શું ઈચ્છા છે, ઈત્યાદિ બાબતોને આવરી લેતી ગ્રંથની આત્મકથા સરળ સંસ્કૃતભાષામાં પ્રસ્તુત છે. ચતુર્વિધ ગ્રાહક વર્ગના સંદર્ભે ગ્રંથે અહીં પોતાનાં ચાર રૂપો પરિકલ્પિત કર્યાં છે.

ગ્રંથનો વાચકગણ ગ્રંથની બાબતમાં જે કોઈ વિચાર ધરાવતો હોય, પણ વાચકો માટે ગ્રંથ પોતે જે વિચારે છે, તે વિચાર આ આત્મકથાના કેન્દ્રમાં છે. અહીં એ સત્યને પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે કે પાઠ્યપુસ્તક તરીકેના ગ્રંથના સ્વરૂપને ચાહનારા વાચકોમાં ખાસ કરીને બાળકોમાં ગ્રંથને વિશે જુદો જુદો ખ્યાલ હોઈ શકે છે, પણ બાળવાચકો વિશે ગ્રંથના મનમાં એક જ ખ્યાલ છે. તે એ કે મારી અંદર રહેલું જ્ઞાન બાળકોના મનમાં સંક્રાંત થઈને કાયમ માટે સ્થિર બને.]

अद्यत्वे महान्तो जनाः स्वानि चरितानि स्वयमेव लिखन्ति। अहं पुस्तकम् अपि महाजनो येन गतः स पन्थाः इति नियमम् अनुसरामि महान्त इव स्वकीयचरितलेखने प्रवृत्तो भवामि।

पूर्वम् अहं ताडपत्राणां सङ्ग्रहरूपः ग्रन्थः भवामि स्म। ताडपत्ररूपे मयि छिद्रमेकं विरच्य तस्मिन् सूत्रं प्रवेशयन्ति स्म। ततः ताडपत्रसमूहस्य उपरि सूत्रं वेष्टयन्ति स्म। तस्मिन् वेष्टिते सूत्रे ग्रन्थि-बन्धनात् मम ग्रन्थनाम प्रसिद्धिं गतम्। अद्यत्वे अहं वृक्षसंभूतानां कर्गजानां संग्रहरूपं पुस्तकम् अस्मि। तथापि मयि कर्गजानाम्, अक्षराणां, विचाराणां च ग्रथनं भवतीति विचार्य जनाः अद्यत्वेऽपि ग्रन्थः इति मम नामकरणं स्वीकृतवन्तः। एवमहं ग्रन्थनाम्ना पुस्तकनाम्ना च प्रसिद्धोऽस्मि। अत्राहं पुस्तकनाम्ना आत्मनः कथां कथयामि।

मयि प्रत्यङ्गं बहवः शब्दाः भवन्ति तथापि सामान्यतः निःशब्दम् एव वर्ते। परं यदा मां जनाः पठन्ति, तदा अहं निःशब्दम् अपि सशब्दम् सत् स्पष्टं वदामि। यद्यपि अहं स्वयं सग्रन्थि तथापि वाचकान् निर्ग्रन्थीन् करोमि।

पाठ्यपुस्तकम्, मार्गदर्शिका, शब्दकोषः, संदर्भग्रन्थः इत्यादीनि बहूनि मे रूपाणि। पाठ्यपुस्तकरूपे मयि बालानाम्, मार्गदर्शिकारूपे मयि परीक्षार्थिनाम्, शब्दकोषरूपे मयि अनुवादकानाम्, संदर्भग्रन्थरूपे च मयि संशोधनकर्मणि रतानाम् अध्यापकानां परमा प्रीतिः भवति। यद्यपि एते चत्वारोऽपि जनाः मयि प्रीतिं कुर्वन्ति तथापि बालानां प्रीतिः मत्कृते मनोहरा अनुभूयते। अतः बालानां प्रीतिं मनसि कृत्वा स्वकीयान् अनुभवान् वर्णयामि।

बालानां कृते अहं प्रतिवर्षं नवं नवं रूपं धृत्वा उपस्थितं भवामि। यतो हि प्रतिकक्षं मदीयं भिन्नं भिन्नं रूपं प्रवर्तते। यदा नवीनस्य सत्रस्य प्रारम्भो भवति, तदा बालाः माम् आपणतः क्रीत्वा स्वगृहं सादरं नयन्ति। तत्र ते मां नवीनानि वस्त्राणीव आवरणानि परिधापयन्ति। तदुपरि स्वकीयं नामाङ्कनं कुर्वन्ति। तेन मया सह तेषां सम्बन्धः शिलालिखितलेख इव सुस्थिरो भवति। ततस्ते मां स्यूते स्थापयन्ति। स्यूते स्थितम् अहं यथापूर्वं निःशब्दं तिष्ठामि।

दिनारम्भे स्यूतस्थितं माम् बालाः विद्यालयं नयन्ति। यथा श्रवणः पितरौ स्कन्धमारोप्य अवहत् तथा ते मामपि स्वकीयं स्कन्धमारोप्य सुखेन विद्यालयं बहन्ति। एवं प्रतिदिनं विद्यालयपर्यन्ता मदीया यात्रा सुखेन पूर्णा भवति।

विद्यालये पुनः वैविध्यम् अनुभवामि। अत्र केचन बालाः मां सावधानेन मनसा पठन्ति। मद्गतं ज्ञानं मनसि स्थापयन्ति। केचन मां बहुमूल्यं रत्नमिव हस्तयोः रक्षन्ति। तेषां हस्तकमलयोः अहं सम्पूर्णं सुखमनुभवामि तथापि संतोषम् नानुभवामि। यतो हि ते मयि स्थितस्य ज्ञानस्य लाभं न स्वीकुर्वन्ति।

ग्रन्थरहितः कश्चित् जिज्ञासुः बालः मित्रं मां याचते। परं कृपणः असौ दुर्योधनः युधिष्ठिराय राज्यमिव न ददाति। कश्चित् च ददाति चेत् कर्णस्य कवचकुण्डलमिव महता हर्षेण ददाति। केचन मां परीक्षासाधनमिव कल्पयन्ति। केचन च मां केवलं ज्ञानसाधनमिव परिकल्पयन्ति। केचन स्नेहवशात्, केचन नियमवशात् अपरे च प्रदर्शनवशात् मां स्वेन सह विद्यालयम् आनयन्ति। केचन छात्राः स्नेह–नियम–प्रदर्शनविरक्ताः मह्यं सर्वथा मुक्तिं प्रदाय विद्यालयम् आगच्छन्ति।

किं कथयामि मद्विषये वाचकाः भिन्नां भिन्नां मतिं धारयन्ति। परं मदीया तु एका एव मतिः। सा च – मद्गतं शब्दात्मकं ज्ञानं वाचकानां मनसि सुप्रतिष्ठितं भवेत्। मनसि प्रतिष्ठितं च तत् ज्ञानं दुःखमुक्तये सुखाय च परिकल्पेत इति।

ટિપ્પણી

अद्यत्वे આજકાલ **महन्तः** મોટાઓ, મોટા માણસો **स्वानि** પોતાનાં **महाजनः** મહાજન, સમાજના આગેવાન **पन्थाः** રસ્તો **ताडपत्राणाम् (ताडस्य पत्राणि, तेषाम् – ष.तत्पु.)** તાડનાં ઝાડનાં પાંદડાં **भवामि स्म** (વર્તમાનકાળનાં રૂપ સાથે **स्म** અવ્યયનો પ્રયોગ થતાં ભૂતકાળનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી અહીં ભૂતકાળનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.) બની જતો હતો. થઈ જતો હતો. **विरच्य (वि + रच् + त्वा > य सं.भू.कृ.)** બનાવીને **सूत्रम्** દોરાને **प्रवेशयन्ति स्म (प्र + विश् प्रे. व. अ. ब.व. स्म प्रयोग)** પરોવે છે. પરોવતા હતા. **वेष्टयन्ति स्म (वेष्ट् भूत. अ. ब.व. स्म प्रयोग)** વીંટાળતા હતા **वेष्टिते सूत्रे** વીંટાળેલા દોરામાં **ग्रन्थि-बन्धनात् (ग्रन्थेः बन्धनम्, तस्मात् – ष.त.)** ગાંઠ બાંધતા હોવાથી **वृक्षसंभूतानाम् (वृक्षेभ्यः संभूताः, तेषाम् – पं.त.)** ઝાડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાના **कर्गजानां** કાગળના **विचार्य (वि + चर् + त्वा > य सं.भू.कृ.)** વિચારીને **स्वीकृतवन्तः** સ્વીકાર કર્યો છે. **प्रत्यङ्गम् (अङ्गम् अङ्गम् प्रति – अ.भा.)** દરેકે દરેક અંગમાં **निःशब्दम् (निर्गताः शब्दाः यस्मात् तत् – बहु.)** શબ્દ વગરનું, મૌન **वर्ते (वृत् व. उ. ए.व.)** વર્તું છું. **मूकीभावम्** મૌનભાવને **सशब्दम् (शब्देन सह वर्तमानम् – बहु.)** શબ્દવાળા, શબ્દ સાથેના **सग्रन्थि** ગાંઠ સાથેનો, ગાંઠવાળો **निर्ग्रन्थीन्** ગાંઠ વગરના, છૂટેલી ગાંઠવાળા **संदर्भग्रन्थः (संदर्भाय ग्रन्थः – च.त.)** સંદર્ભ (આપવા) માટેનો ગ્રંથ (કોઈ બાબતના આધાર તરીકે જ્યારે અમુક ગ્રંથને ટાંકવામાં આવે છે, ત્યારે તેવા ગ્રંથને સંદર્ભ ગ્રંથ કહે છે.) **मत्कृते** મારા માટે **अनुभूयते (अनु + भू कर्म. व. अ. ए.व.)** અનુભવાય છે **मनसि कृत्वा** મનમાં રાખીને (સંસ્કૃતભાષાના વાગ્વ્યવહારમાં આ પ્રકારનો પ્રયોગ રૂઢ છે.) **प्रतिवर्षम् (वर्षं वर्षं प्रति – अ.भा.)** દરેક વર્ષે **धृत्वा (धृ + त्वा सं.भू.कृ.)** ધારણ કરીને, ધરીને **प्रतिकक्षम् (कक्षां कक्षां प्रति – अ.भा.)** દરેક ધોરણમાં **आपणतः** બજારમાંથી, દુકાનમાંથી **क्रीत्वा (क्री + त्वा सं.भू.कृ.)** ખરીદીને **आवरणानि** પૂંઠાં **परिधापयन्ति (परि + धा प्रे. व. अ. ब.व.)** પહેરાવે છે. ચઢાવે છે. **नामाङ्कनम् (नाम्नः अङ्कनम् – ष.तत्पु.)** નામનું અંકન-લેખન **शिलालिखितलेखः (शिलायाम् लिखितः – स.तत्पु., शिलालिखितः चासौ लेखः – कर्म.)** પથ્થર ઉપર લખેલ લેખ **सुस्थिरः** સારી રીતે સ્થિર **स्यूते** થેલામાં, દફતરમાં **स्थापयन्ति (स्था प्रे. व. अ. ब.व.)** મૂકે છે. રાખી દે છે. **पितरौ (माता च पिता च – द्व.)** માતા અને પિતા **स्कन्धम्** ખભા ઉપર **आरोप्य (आ + रुह् + त्वा > य सं.भू.कृ.)** મૂકીને, ઊંચકીને **अवहत् (वह् ह्य.भू. अ. ए.व.)** લઈ ગયો હતો **कृपणः** કંજૂસ **कल्पयन्ति (क्लृप् व. अ. ब.व.)** કલ્પે છે, વિચારે છે **स्वेन सह** પોતાની સાથે **आनयन्ति (आ + नी व. अ. ब.व.)** લઈ આવે છે. **प्रदाय (प्र + दा + त्वा > य सं.भू.कृ.)** આપીને **धारयन्ति (धृ. प्रे. व. अ. ब.व.)** ધારણ કરે છે, ધરાવે છે. **मतिः** બુદ્ધિ, મત, સમજ **दुःखमुक्तये** દુઃખની મુક્તિ માટે **परिकल्पेत (परि + क्लृप् वि. अ. ए.व.)** માની લેવું જોઈએ.

સન્ધિ

महान्तो जनाः (महान्तः जनाः)। स पन्थाः (सः पन्थाः)। अद्यत्वेऽपि (अद्यत्वे अपि)। प्रसिद्धोऽस्मि (प्रसिद्धः अस्मि)। प्राप्तोऽपि (प्राप्तः अपि)। चत्वारोऽपि (चत्वारः अपि)। उपस्थितो भवामि (उपस्थितः भवामि)। प्रारम्भो भवति (प्रारम्भः भवति)। वस्त्राणीव (वस्त्राणि इव)। सुस्थिरो भवति (सुस्थिरः भवति)। ततस्ते (ततः ते)।

વિશેષ

ताडपत्रम्

પ્રાચીન સમયમાં પુસ્તકો-ગ્રંથો હાથથી લખવામાં આવતા હતા. લખવાના આધાર તરીકે (લિપિના આસન તરીકે) મોટા ભાગે ભોજપત્ર, તાડપત્ર અને હાથથી બનાવેલા કાગળનો પ્રયોગ થતો હતો. ભોજપત્ર હિમાલયના શીતપ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થતાં હોઈ તે પ્રદેશોમાં વધારે વપરાતાં હતાં. સમુદ્રકિનારાની આસપાસ આવેલા પ્રદેશોમાં તાડપત્ર સરળતાથી ઉપલબ્ધ થતાં હોવાથી તાડપત્ર ઉપર ગ્રંથ લખવાની પરંપરા વધારે પ્રચલિત રહી. આજે સમગ્ર ભારતમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથો મળી આવે છે.

તાડપત્ર ઉપર લખાતા ગ્રંથોની બે વિશેષતાઓ છે. એક તો તાડપત્ર ઉપર કોતરીને અને શાહીથી એમ બે રીતે ગ્રંથો લખાતા અને બીજું તાડપત્રોને એકબીજા ઉપર મૂકીને, તેમના મધ્યભાગમાં એક છિદ્ર કરવામાં આવતું. એ છિદ્રમાં સૂત્ર પરોવી, તેને ચારે બાજુ વીંટીને છેવટે (ગ્રંથિ) ગાંઠ મારવામાં આવતી, એ ગ્રંથિબંધનને કારણે હસ્તલિખિત પુસ્તકને ગ્રંથ તરીકે ઓળખવામાં આવતું.

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ

स्वकीयम् – परकीयम्।	प्रीतिः – द्वेषः।	दिनारम्भः – दिनान्तः।
अक्षरम् – क्षरम्।	नवम् – प्राचीनम्।	बहुमूल्यम् – अल्पमूल्यम्।
सामान्यतः – विशेषतः।	उपस्थितम् – अनुपस्थितम्।	मित्रम् – शत्रुः।
निःशब्दम् – सशब्दम्।	भिन्नम् – समानम्।	कृपणः – उदारः।
सग्रन्थि – निर्ग्रन्थि।	सुस्थिरम् – अस्थिरम्।	प्रतिष्ठितम् – अप्रतिष्ठितम्।

સ્વાધ્યાય

1. यथास्वं विकल्पं चित्वा लिखत।

(1) ग्रन्थः कस्मात् 'ग्रन्थः' इति ?

(क) ग्रथनात् (ख) प्राचीनत्वात् (ग) अर्वाचीनत्वात् (घ) लेखनात्

(2) शब्देषु सत्सु अपि किं निःशब्दम् ?

(क) मनुष्यः (ख) कविः (ग) वाचकः (घ) पुस्तकम्

(3) पुस्तकस्य कति रूपाणि सन्ति ?

(क) त्रीणि (ख) चत्वारि (ग) पञ्च (घ) दश

(4) बालानां कृते पुस्तकस्य कीदृशं रूपम् ?

(क) नूतनं नूतनम् (ख) नवीनं नवीनम् (ग) नवं नवम् (घ) नव्यं नव्यम्

(5) केचन पुस्तकं कथं रक्षन्ति ?

(क) बहुमूल्यं रत्नमिव (ख) अनर्घं रत्नमिव (ग) रत्नमिव (घ) अमूल्यं रत्नमिव

2. अद्योलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत।

(1) स्वचरितलेखने कः प्रवृत्तः ?

(2) पूर्वग्रन्थः केषां सङ्ग्रहरूपः आसीत् ?

(3) पुस्तकं निःशब्दमपि कीदृशं वदति ?

(4) ग्रन्थः सग्रन्थिरपि किं कर्तुं सक्षमः ?

(5) कश्चित् बालः पुस्तकं क इव ददाति ?

3. સસંદર્ભ સમજાવો :

(1) अद्यत्वेऽपि ग्रन्थ इति नामकरणम्।

(2) श्रवणः पितरौ स्कन्धमारोप्य अवहत्।

(3) अहं स्वयं सग्रन्थि तथापि वाचकान् निर्गन्थीन् करोमि।

4. નીચેના પ્રશ્નોના માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

(1) આજકાલ મહાન માણસો શું કરે છે ?

(2) પ્રાચીનકાળમાં ગ્રંથનું સ્વરૂપ કેવું હતું ?

(3) આજકાલ ગ્રંથના મુખ્યત્વે કયા કયા પ્રકારો હોય છે ?

(4) વિદ્યાર્થી અને પુસ્તકનો સંબંધ કેવો કલ્પ્યો છે ?

(5) પુસ્તકને ક્યારે સંતોષ થતો નથી ?

5. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

(1) ताडपत्रम्

(2) कर्णस्य कवचकुण्डलम्

6. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

(1) ગ્રંથનું સ્વરૂપ

(2) પુસ્તકની બાબતમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિભાવો

(3) પાઠમાં આવતા પૌરાણિક સંદર્ભ

(4) પુસ્તકનો મહિમા

7. क-वर्गम् ख-वर्गेण सह यथास्वं योजयत।

क-वर्गः	**ख-वर्गः**
1. अद्यत्वे	(1) निःशब्दं तिष्ठामि
2. प्राचीनकाले	(2) ताडपत्राणां सङ्ग्रहरूपः
3. स्यूते स्थितम्	(3) पितरौ अवहत्
4. यथा श्रवणः	(4) सन्तोषं नानुभवामि
5. सुखमनुभवामि	(5) जिज्ञासुः मां याचते
	(6) कर्गजानां सङ्ग्रहरूपम्

●